לדעת טוב ורע

הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאַחַד מִמֶּנּוּ לָדַעַת טוֹב וָרָע: (בראשית ג כב).[1]

וּמֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בְּיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת: (בראשית ב יז).[2]

שמות רבה (שנאן) פרשה ד ד"ה ד, ג דבר

דרש ר׳ פפייס: ״ויאמר ה׳ אלהים הן האדם היה כאחד ממנו״ (בראשית ג כב) - כיחידו של עולם.[3] אמר לו ר׳ עקיבא: דייך פפייס! אמר לו: ומה אתה מקיים ״היה כאחד ממנו״? - כאחד ממלאכי השרת.[4] וחכמים אומרים: לא כדברי זה ולא כדברי זה, אלא מלמד שנתן הקב״ה לפניו שני דרכים: דרך חיים ודרך המות, וברר לו דרך המות והניח דרך החיים.[5]

רש"י בראשית ג כב

היה כאחד ממנו - הרי הוא יחיד בתחתונים כמו שאני יחיד בעליונים. ומה היא יחידתו? לדעת טוב ורע ומה שאין כן בבהמה ובחיה: ועתה פן ישלח ידו - ומשיחיה לעולם הרי הוא קרוב להטעות הבריות אחריו ולומר אף הוא אלוה. ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו.[6]

רמב"ם הלכות תשובה פרק ה הלכה א, ב

רשות לכל אדם נתונה אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק הרשות בידו. ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה: ״הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע״. כלומר,

---

[1] הנחש שאמר לחוה: ״והייתם כאלהים יודעי טוב ורע״ צדק, אפוא. חוה אומרת לו שהאיסור לאכול מ״העץ אשר בתוך הגן״ כרוך בעונש מוות: ״פן תמותון״. בדומה למה שהקב״ה אמר לאדם. אבל הנחש אומר לה שהסיבה לאיסור איננה המוות כי אם ידיעת הטוב והרע, מה שכעת מתברר כנכון. אבל נכון גם שידיעת הטוב והרע קשורה בנושא המוות דרך עץ החיים. ואנו לא נכנס לנושא המורכב של חטא עץ הדעת טוב ורע (זה שמו המלא), אופן השתלשלות העניין, הקשר עם המוות ומה היה בדיוק היה האיסור ומה החטא (ומה היה העץ) ושאר שאלות נכבדות, ראה מורה נבוכים חלק ב פרק ל. אנו מבקשים להתמקד בנושא ידיעת הטוב והרע, שהיא כל כך נכבדה עד שהקב״ה בעצמו מכריז על מי שיודע להבחין בין טוב ורע שהוא ״כאחד ממנו״.

[2] זה הציווי המקורי לאדם שמדגיש את נושא המוות, אבל גם את ידיעת הטוב והרע, שהרי הקב״ה מכנה בפירוש את העץ המיוחד הזה ״עץ הדעת טוב ורע״. איננו יודעים מה בדיוק אמר אדם לחווה, אבל כאמור היא מכנה אותו סתם ״העץ אשר בתוך הגן״ והנחש הוא שאומר לה שמדובר בעץ שאכילה ממנו מעניקה לאוכֵל את ידיעת הטוב והרע. הקשר בין ידיעת טוב ורע ובין המוות הוא בעיקרו שלילי, ככתוב: ״כי ביום אכולך ממנו מות תמותון״, אבל גם חיובי בחיבור לעץ החיים. מי שיודע טוב ורע יוכל כעת גם לזהות את העץ השני, את עץ החיים ולחיות לעולם. ואנו מבקשים כאמור להתמקד כאמור בנושא ידיעת הטוב והרע, אשר יסודה בסיפור גן העדן. איזה מן אדם הוא שאינו יודע טוב ורע? ואיך ניתן לבוא בדרישות של ציות והבנה לאדם כזה?

[3] ראה בראשית רבה ח א שאדם הראשון מילא את כל חללו של העולם: ״והיה מוטל מסוף העולם ועד סופו ... מלוא כל העולם בראו, מן המזרח למערב ... מצפון לדרום ... ואף בחללו של עולם״. וכבר: ״טעו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש״, עד שהוצרך הקב״ה ״להפיל עליו תרדמה וידעו הכל שהוא אדם״ (שם סימן י). אז כעת נאמר שגם בדעת טוב ורע שווה הַיָצוּר ליוצרו?! ואכן ר׳ עקיבא מתקומם, אבל פפוס יכול לענות לו שמדובר רק בחשש שהמלאכים יטעו.

[4] תשובת רבי עקיבא לפפייס היא חלשה. האם מזה חשש הקב״ה? שהאדם יהיה כמלאך? מאימתי יש למלאכים ידיעת טוב ורע?

[5] מדרש זה מצוי גם בבראשית רבה כא ה ובמכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מס׳ דויהי פרשה ו אך בנוסח שונה בתכלית: ״דרש ר׳ פפוס: הן האדם היה כאחד ממנו - כאחד ממלאכי השרת. אמר ר׳ עקיבא: דייך פפוס! אמר ליה פפוס: ומה אתה מקיים הן האדם היה כאחד ממנו? אלא הקב״ה נותן לפניו שני דרכים אחד של מות ואחד של חיים ובחר לו דרך המות״. ר׳ פפייס או פפוס לא מציע שהאדם הוא כאלהים, אלא רק כמלאכי השרת וגם על זה סונט בו ר׳ עקיבא: דייך פפוס! (הוא ר׳ עקיבא שטבע את המשפט התמציתי ״הכל צפוי והרשות נתונה״, אבות פרק ג משנה טו, ראה פירוש המשניות לרמב״ם על משנה זו). ההבדל בין שני הנוסחים הוא בהבנת הפסוק: ״הן האדם היה כאחד ממנו״ ולמי הקב״ה אומר דברים אלה. במכילתא ובבראשית רבה הקב״ה אומר זאת למלאכים ו״ממנו״ הוא בלשון רבים, ראה רד״ק על הפסוק הראשון: ״שיתף עצמו יתברך עם המלאכים כמו שאמר בצלמינו כדמותנו״. אך בשמות רבה הקב״ה אומר זאת בלשון יחיד וכביכול על עצמו (השווה עם ״כי חזק הוא ממנו״ שאומרים המרגלים). נוסח שמות רבה המאוחר הלך צעד גדול בתעוזתו של פפייס ויש לדון הרבה בהשוואת שני נוסחים אלה. לענייננו, ידיעת הטוב והרע היא כח הבחירה שניתן לאדם, יכולתו כיצור תבוני לשקול, להחליט ולקחת אחריות. ראה דברינו על כח הבחירה בפרשת ראה, ושם הדגשנו את ״לפנים משורת הדין״, היינו שהקב״ה נותן לאדם את כח הבחירה, אבל בה בעת גם ״ממליץ״, מחנך ומורה דרך לבחור בטוב ובישר. אך יש לשאול, איזה כח ויכולת שיקול דעת היו לאדם קודם האכילה מעץ הדעת? מה חסר ל״צלם אלהים״ שבבריאה הראשונה?

[6] נעשה אחנחתא ״קלה״ לעיון ברש״י ונשוב לכח הבחירה בהמשך. נראה שרש״י לא נבהל מדברי ר׳ עקיבא, ומוכן לאמץ את פירושו של ר׳ פפוס בגרסת שמות רבה, שאכן ידיעת הטוב והרע של האדם מעמידה אותו כמשתווה, יחסית, לקב״ה – זה יחיד בעליונים וזה יחיד בתחתונים. ואם כעת עוד יחיה לעולם, אזי באמת יטעו בו הכל. וגם אם איננו במוחלט כאלהים, די לנו בכך שהיצורים האחרים יחשבו כך ויטעו בו ושהוא יטעה בעצמו (וכבר היו שליטים שהאהילו את עצמם ונביאי ישראל מוחים על כך, יחזקאל כח ב, שם כט ג ועוד). ראה שוב הערה 3 שהמלאכים טעו והקב״ה הוצרך להטיל תרדמה על אדם הראשון. רש״י זה, הוא פירוש יפה לשיטת ר׳ פפוס ולא ברור מדוע הוא עצמו דוחה את המדרשים ואומר בסוף דבריו: ״ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו״. מעניין, אילו מדרשי אגדה דוחה שם רש״י.

הן מין זה של אדם היה יחיד בעולם ואין מין שני דומה לו בזה העניין, שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע ועושה כל מה שהוא חפץ ואין מי שיעכב בידו מלעשות הטוב או הרע ... [7]

רמב"ם מורה נבוכים חלק ראשון פרק ב[8]

הקשה לי איש חכם זה לו שנים קושיא גדולה ... אמר המקשה: יראה מפשוטו של כתוב, כי הכוונה הראשונה באדם שיהיה כשאר בעלי חיים שאין שכל לו ולא מחשבה, ולא יבדיל בין הטוב ובין הרע. וכאשר הִמְרָה, הביא לו מריו זה השלמות העצומה המיוחדת באדם, והיא שיהיה לו כח ההבחנה המצוי בנו שהוא נכבד מכל העניינים הנמצאים בנו, ובו נתעצם. וזה הפלא שיהיה עונשו של מריו לתת לו שלמות שלא היו לו והוא השכל ...[9]

ושמע ענייני תשובתנו: ... כי השכל אשר השפיע הבורא על האדם, והוא שלמותו הסופית, הוא אשר הגיע לאדם לפני מריו, ועליו נאמר בו שהוא בצלם אלהים ובדמותו. ובגללו דיבר איתו וצוה אותו, כמו שאמר: ״ויצו ה׳ אלהים״. ולא תהיה הצוואה לבהמות ולא למי שאין לו שכל, ובשכל יבדיל האדם בין האמת והשקר. וזה היה נמצא בו על שלמותו ותמותו.[10] אבל המגונה והנאה (הטוב והרע) הוא במפורסמות לא במושכלות ... ובשכל ידע האדם האמת מן השקר ... וכיון שהיה בשלמות מצביו ותמימותן, והוא עם מחשבתו ומושכליו אשר נאמר בו בעבורם: ״ותחסרהו מעט מאלהים״, לא היה לו כח להשתמש במפורסמות בשום פנים ולא להשיגם, עד שאפילו הגלוי שבמפורסמות בגנות, והוא גילוי הערווה, לא היה זה מגונה אצלו ... וכאשר מרה (חטא) ונטה אל תאוותיו הדמיוניות והנאות חושיו הגשמיים, כמו שאמר: ״כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים״, נענש שנשללה ממנו ההשגה ההיא השכלית.[11] ולפיכך המרה את הציווי אשר מחמת שכלו נצטווה בו, והגיע לו השגות המפורסמות ונשקע בהתגנות ובהתנאות. ואז ידע שיעור מה שאבד לו ומה שהופשט ממנו ובאיזה ענין שב. ולזה נאמר: ״והייתם כאלהים יודעי טוב ורע״, ולא אמר יודעי שקר ואמת, או משיגי שקר ואמת, ואין בדברים ההכרחיים טוב ורע כלל, אבל שקר ואמת.[12]

פירוש אבן עזרא בראשית פרק ב פסוק יז

---

[7] הרמב״ם ממשיך בקו של המדרש (הגם שלא מצטט אותו) שמדובר בכח הבחירה. ובלשונו הקצרה של רד״ק מחכמי פרובאנס וממשיכי קו המחשבה של הרמב״ם בנושאים רבים: ״לדעת טוב ורע - כי האל נתן לו הבחירה״. ראה גם דברי הרמב״ם בשמונה פרקים (הקדמתו לפירושו למסכת אבות), פרק ח: ״ ... ויפעל פעולות בחיריות, אין כופה לו עליהן ולא מונע לו מהן. כמו שבאר בספר האמת ואמר, מבאר זה הענין: הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע וכו׳. וכבר ביאר התרגום הפירוש, ששיעורו אמנם הוא: ממנו לדעת טוב ורע וכו׳. רצונו לומר, שהוא היה אחד בעולם, כלומר מין שאין מין כמותו שישתתף עמו בזה הענין אשר הגיעו, ומה הוא? שהוא בעצמו מנפשו ידע הטובות והרעות, ויעשה איזו מהן שירצה, ואין מונע לו מזה״. האסמכתא שמביא הרמב״ם לכוח הבחירה, בשני מקורות אלה, היא מהפסוק שלנו שנאמר בהקשר של גירוש האדם מגן עדן וחטא עץ הדעת. ואנו ממשיכים את שאלתנו לעיל וכופלים אותה כעת: ראשית, כיצד זה נולד הכח החשוב ביותר בחיי אדם שהוא הבסיס לכל ציווי התורה, שכר ועונש וכו׳ מתוך חטא שעונשו גירוש? ושנית, כיצד ניתן לצוות למי שאין לו עדיין כח בחירה?

[8] מהיד החזקה ופירוש המשנה, נמשיך בשיטת הרמב״ם, היישר למורה הנבוכים. העתקנו כאן את הנוסח שנמצא בתקליטור השו״ת של בר-אילן ותקנו עפ״י נוסח הרב דוד קפאח שבהוצאת מוסד הרב קוק. ייתכן שיצא קצת ׳יצור כלאיים׳ והרוצה לדייק יעיין בנוסחאות המדויקות והמוגהות כמו הרב קפאח ומיכאל שוורץ (הוצאת אוניברסיטת תל אביב, תשס״ג).

[9] איך זה ייתכן, שואל אותו איש חכם (הרמב״ם עצמו?) שכפרס על אי-ציות למצוות הבורא, יקבל האדם את המתנה הנשגבה של שכל, כח בחירה וידיעה להבחין בין טוב ובין רע? ואנו שואלים: איך יצור שהיה נטול כל אלה, בכלל חטא? איך בכלל יכול היה להמרות את פי הקב״ה? ומה משמעות ציווי ואזהרה ליצור כזה?

[10] ברור, אומר הרמב״ם שאדם הראשון בבריאתו המקורית, היה יצור תבוני ומספיק פסוקים מעידים על כך בבראשית פרקים א ו-ב עוד קודם חטא עץ הדעת. אלא ששכלו ידע להבחין בין אמת ושקר, בין עובדות אובייקטיביות, אבל לא בין טוב ורע, בין תופעות מוסריות. זו תמצית דבריו להלן.

[11] פה צריך הרמב״ם להסביר לנו איך יצור שהיה מושלם מבחינה שכלית, אבל חסר ידיעת ״המפורסמות״, היינו הטוב והרע המוסרי, איך יצור כזה התפתה אחרי ״תאוותיו הדימיוניות ותענוגות החושים״? מאיפה באו אלה לו? בהכרח שגם באדם המושלם שכלית, יש יצר פנימי!

[12] עכשיו שחטא, אומר הרמב״ם, יש לאדם את ״המפורסמות״, את העולם היצרי והחושי וידיעת הטוב והרע, אבל נשללה ממנו הידיעה השכלית המושלמת שהייתה לו בידיעת האמת והשקר בעת שנוצר בצלם אלהים (ואכן בימינו הרלטיביים והפוסט-מודרניים, ״הכל יחסי״ ואין אמת מוחלטת). דבריו אלה של הרמב״ם, ההבחנה בין המושכלות למפורסמות והירידה ברמת המושכלות בעקבות החטא, הם קשים להבנה וודאי שלא ירדנו עד סופם ונותרנו נבוכים. נראה שגם חכמי הדורות התקשו בהבנתם וחלקו עליו, כדברי אברבנאל, למשל, בבראשית פרק ב: ״ואף שנפרש עץ הדעת טוב ורע על ידיעת המפורסמות כדרך הרב המורה, עדיין תישאר השאלה: ואיך אסרו הקב״ה בהחלט? כי הנה האדם כפי טבעו וכפי חברת האשה והבנים ואנשי מדינתו, יצטרך בהכרח לדעת ההנהגה הפרסומית בטוב והרע והשכל המעשי הוא מהנפש המדברת ואיך מרחיקהו השם״. אברבנאל מזכיר לנו שציווי התורה לאדם: ״פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו וכו׳ ״, נאמרים עוד בפרק א מיד לאחר בריאת האדם! איך ימשול וישלוט בעולם בלי ידיעת ״המפורסמות״? (והרמב״ם אולי יענה שיש הנהגת עולם ב״מושכלות״ וקשה לנו להבין זאת כי אנחנו האדם לאחר האכילה מעץ הדעת טוב ורע). הדברים מורכבים, אבל דבר אחד נראה לנו ברור ואולי זו תמצית כל דברי הרמב״ם: דווקא עכשיו, לאחר חטא האכילה מעץ הדעת, כאשר האדם הוא יותר יצור ייצרי ופחות שכלי, הקב״ה כביכול חושש ״וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים וְאָכַל וָחַי לְעֹלָם״. אדם שְׂכְלִי מושלם, יכול לחיות חיי נצח. לא אדם ייצרי. ובכך מתחברים הדברים לשיטת אבן עזרא ורמב״ן שמדגישים את יצר המין כפי שנראה להלן.

ודע כי אדם מלא דעת היה, כי השם לא יצוה לאשר אין לו דעת. רק דעת טוב ורע בדבר אחד לבדו לא ידע. הלוא תראה שקרא שמות לכל הבהמה והעוף כפי תולדות כל אחד ואחד. והנה חכם גדול היה. ולולי שהיה כן לא הביא השם את בריאותיו אליו לראות מה יקראם, והוא יודע ממנו שהוא בָּעָר. גם השם הראה לו עץ הדעת, כי הנה אשתו ידעה שהוא בתוך הגן.[13]

רמב"ן בראשית פרק ב פסוק ט

ועץ הדעת טוב ורע - אמרו המפרשים כי היה פריו מוליד תאות המשגל, ולכן כסו מערומיהם אחרי אכלם ממנו. והביאו לו דומה בלשון זה מאמר ברזילי הגלעדי האדע בין טוב לרע (ש״ב יט לו), כי בטלה ממנו התאוה ההיא.[14] .... והיפה בעיני, כי האדם היה עושה בטבעו מה שראוי לעשות כפי התולדות, כאשר יעשו השמים וכל צבאם, פועלי אמת שפעולתם אמת ולא ישנו את תפקידם, ואין להם במעשיהם אהבה או שנאה. ופרי האילן הזה היה מוליד הרצון והחפץ שיבחרו אוכליו בדבר או בהופכו לטוב או לרע. ולכן נקרא ״עץ הדעת טוב ורע״, כי ״הדעת״ יאמר בלשוננו על הרצון ... ובלשון הכתוב (תהלים קמד ג) מה אדם ותדעהו - תחפוץ ותרצה בו, ידעתיך בשם (שמות לג יב), בחרתיך מכל האדם, וכן מאמר ברזילי האדע בין טוב לרע, שאבד ממנו כח הרעיון, לא היה בוחר בדבר ולא קץ בו, והיה אוכל מבלי שיטעם ושומע מבלי שיתענג בשיר.[15]

והנה בעת הזאת לא היה בין אדם ואשתו המשגל לתאווה, אבל בעת ההולדה יתחברו ויולידו.[16] ולכן היו האיברים כולם בעיניהם כפנים והידיים ולא יתבוששו בהם. והנה אחרי אכלו מן העץ היתה בידו הבחירה, וברצונו להרע או להטיב בין לו בין לאחרים, וזו מדה אלוהית מצד אחד, ורעה לאדם בהיות לו בה יצר ותאווה.[17]

---

[13] היינו שגם חווה ידעה בדיוק באיזה עץ מדובר ומהו האיסור. ולנחש, אמרה מה שאמרה. פירוש אבן עזרא זה הוא על הפסוק השני שהבאנו בראש דברינו, היינו בעת הציווי (האזהרה) של הקב״ה שלא לאכול מעץ הדעת ולא על הפסוק הראשון שהבאנו שהוא לאחר המעשה. לא ייתכן, אומר אבן עזרא, שהקב״ה יצווה על מישהו שאין בו דעת ציווי כלשהוא, ופשיטא שהאדם ש״מלא דעת היה״ ושבחוכמתו הרבה ידע לתת שמות לכל היצורים (ראה המדרש הנפלא בבראשית רבה יז ד על האדם שקרא שמות לכל בעלי החיים ונתן גם שם לעצמו ולקב״ה! ראה דברינו מקרא שמות במקרא בפרשת ויצא), פשיטא שיבין גם את הציווי שלא לאכול מעץ הדעת. ״וחכם גדול היה״ עוד לפני שאכל מהעץ. אז מהו ״הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע״ כעת? מה חכמה נוספה לאדם לאחר שאכל מעץ הדעת? אבן עזרא מנדב לנו משפט אחד קצר וסתום: ״רק דעת טוב ורע בדבר אחד לבדו לא ידע״. מהו אותו ״דבר אחד״ שנוסף לו כעת? האם סמך אבן עזרא על כך שהקורא מכיר את דברי הרמב״ם לעיל על התאוות והנאות החושים הגשמיים? למי שלא הבין את לשונו הקצרה של אבן עזרא או לא מכיר את דברי הרמב״ם במורה נבוכים לעיל, יבוא רמב״ן ויבאר זאת בהמשך, כפי שעשה לא אחת לפירושי אבן עזרא (ראה למשל פירושו בויקרא טז ד כשהוא רכיל מגלה סודו של אבן עזרא). כך או כך, אבן עזרא על הפסוק הראשון שהבאנו ממלא פיו מים ובוחר בפירוש דקדוקי בענייני ״פתח גדול ופתח קטן״ וגם מפירושו בפרק ב פסוק ט, האזכור הראשון בתורה של עץ הדעת, לא נושענו. ראה איך הוא מדקדק שם שיש להוסיף ״דעת״ ולקרוא לעץ הדעת טוב ורע: ״עץ הדעת – דעת טוב ורע״. האם מכאן ניתן ללמוד משהו?

[14] בדרך זו הלכו פרשנים נוספים, שמדובר ביצר המין, ויש לה בהחלט סמך בפשט המקרא, כפי שמרחיב ומסביר רד״ק בפירושו לפסוק השני שהבאנו למעלה, בראשית ב יז: ״וידיעת הטוב והרע פירשו המפרשים ידיעת המשגל, כי פרי העץ ההוא הוליד באדם תאות המשגל. וטוב הוא המותר, ורע הוא האסור. ואדם הראשון מלא דעת היה להבחין בין טוב לרע, אלא שלא היתה בו תאות המשגל. והראיה, כי אחר שאכלו אמר: ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי ערומים הם״. כעת גם יובן המשפט הסתום בדברי אבן עזרא לעיל: ״רק דעת טוב ורע בדבר אחד לבדו לא ידע״, שדבר אחד זה הוא יצר המין. וכפי שמסביר גם אברבנאל בפירושו לבראשית פרק ב: ״לפי שהאדם שלם נברא בפעולות שכלה ולא היה ג״כ חסר ההכנה לפעול המשגל ותאותו, כמו שכתב הראב״ע שלא היה חסר רק טוב ורע בדבר אחד לבדו שרצה בזה על המשגל״. ביצר המין יש הרבה טוב אבל גם חו״ח הרבה רע כפי שהוא ממשיך ואומר שם: ״כי הנה גם ממנו היה יודע כל הצריך לשלמותו וקיומו. אבל היה הדעה הזה פרטיי בטוב ורע המשגל והיא א״כ ענין המצוה לאדם שלא ירדוף אחרי שטיפת תאותו בזימה״. לרעיון של קישור ידיעת הטוב והרע עם יצר המין, יש גם סמך במדרש בראשית רבה כא ה שמנסה גם להתמודד עם הפסוק: ״הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע״ וזו לשונו: ״היא דעתו של רבי ברכיה בשם רבי חנין שאמר: כל זמן שהיה אדם היה כאחד, וכיון שנטלה ממנו צלעתו - לדעת טוב ורע״. אבל רמב״ן עצמו שאולי היה בין הראשונים להעלות פירוש זה, לא מקבל אותו. והוא ממשיך שם ואומר (בקטע שהשמטנו): ״ואיננו נכון אצלי, בעבור שאמר: והייתם כאלהים יודעי טוב ורע (להלן ג ה). ואם תאמר כחש לה, הנה ויאמר ה׳ אלהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע (להלן ג כב)״. ההשוואה של ידיעת טוב ורע כאלהים, אומר רמב״ן, איננה מאפשרת העמדתה על יצר המין. וגם אם הנחש אמר זאת וכיחש בזה לחווה ואין זו האמת, הנה התורה חוזרת ואומרת זאת מפי ה׳: ״הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ״ וכבר אמרו חכמים שבעניין זה, דיבר הנחש אמת. ראה הערה 1 לעיל.

[15] ומה היה האדם לפני האכילה מעץ הדעת לפי זה? אוטומט כמו כוכב בשמים? חסר כל כח רצון? הרבה פחות ממה שהציע הרמב״ם בהפרדה בין המושכלות למפורסמות. הזה הוא ״צלם אלהים״ המצווה לרדות בבריאה ולמשול בה? ועיקר הבעיה: איך האוטומט הזה ״פועל האמת״ שאינו משנה את תפקידו ואין לו רצון וחפץ, איך התפתה לאכול מעץ הדעת ולעבור על ציווי קונו? מאיפה נולדה הפעולה הרצונית שלו לאכול מפרי העץ? מה בכ״ז היה שם בתוך ״מי שעושה רק מה שטבעו בתולדות לעשות״ שבגינו גם נענש? ראה הערה 12 לעיל שגם על דברי הרמב״ם אפשר לשאול שאלה זו.

[16] מין רק לשם קיום הבריאה והבאת צאצאים לעולם בלי שום יצר ותשוקה. גם אין במי לבחור, אדם אחד ואשה אחת בכל העולם.

[17] אז מה קורה כאן? חזרנו אל יצר המין, אלא שכעת מנסה רמב״ן להעביר סכין חדה בין הבחירה כמידה אלוהית ובין הבחירה כמידה אנושית על כל כיעורה ומגרעותיה (לצד מעלותיה לפעמים). כך או כך, נראה שרמב״ן חוזר אל ״אמרו המפרשים״ בהם פתח, שמדובר בידיעת טוב ורע של יצר התאווה, החימוד והמין שהם שגוזרים על האדם חיי שעה ומונעים ממנו חיי נצח כפי שכבר ראינו ברמב״ם לעיל. יצר המין והמוות כרוכים האחד בשני - ״צבת בצבת עשויה״. וכבר מלאה ספרות העולם במוטיב מרכזי זה, שפרשת בראשית וחטא אכילת עץ הדעת הם לו המקור הראשון (ביהדות לפחות). ואולי לא בכדי נחתמו עשרת הדברות בדיבר העשירי: ״לא תחמוד״! ועדיין דברי רמב״ן צריכים הסבר ונשמח לשמוע הצעות.

בראשית רבתי פרשת בראשית עמוד 52

״ועץ הדעת טוב ורע״. אמר ר׳ פנחס בן יאיר: העץ הזה קודם שאכל ממנו אדם הראשון, לא נקרא שמו אלא ״עץ״ בלבד. אבל משאכל ממנו ועבר על גזרתו של הקב״ה, נקרא עץ הדעת טוב ורע. ומשה החסיד[18] קדם וקראו עץ הדעת טוב ורע על שם סופו, כמו שמצינו דברים רבים נכתבו ע״ש סופן ... ולמה קראו עץ הדעת טוב ורע? שהודיעו הקב״ה שלא יאכל ממנו לא טוב ולא רע, כמו שאמר ללבן: ״הישמר לך פן תדבר עם יעקב מטוב עד רע״ (בראשית לא כד). לפי שכן מצינו, שעד שלא אכל היה יודע טוב ורע, שקרא שמות לכל היצורים מן חכמה גדולה שנתנה לו. ועוד מתשובת האשה לנחש אתה למד שלא קראו הקב״ה עץ הדעת, שנאמר: ״ומפרי העץ אשר בתוך הגן״ (בראשית ג ג). וכן הקב״ה אמר לו: ״המן העץ אשר צויתיך״ (שם שם יא), ולא אמר: המן העץ הדעת טוב ורע אשר צויתיך וגו׳.[19]

זוהר חדש כרך א (תורה) פרשת בראשית דף לא עמוד ב

רבי אבא בשם ר׳ חייא אמר: עץ ממש היה, והיו שנים: האחד הנותן חיים לאדם, והאחד שהאוכלו ידע הטוב והרע לדעת הדרך הטוב והישר שיוכשר האדם והדרך הרע שיתקלקל בה האדם. ולפיכך צוהו הקב״ה שלא יאכל ממנו, פן ידחה הטוב ויחזיק ברע. וע״כ נאמר: ״מכל עץ הגן אכול תאכל״ - זהו עץ החיים שהיה לו לאדם לאכול ממנו. והוא לא חטא אלא בעץ הדעת טוב ורע שנצטווה שלא יאכל ממנו, הדא הוא דכתיב: ״ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות״.[20]

המדרש הגדול ב ט

״ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע״ – מלמד שהכל בגן עדן. מי שמבקש עץ חיים – הוא מוצא בו. ומי שמבקש עץ דעת טוב ורע – הוא מוצא בו. ולפניו שתי דרכים, אחת לזו ואחת לזו ואדם מהלך באיזה שביל שירצה. רצה לזכות – הרי הפתח פתוח וכל טוב עומד. רצה לחוב – הרי הפתח פתוח ורע לו מצוי.[21]

שבת בראשית שלום
ושתהיה לנו התחלה טובה
מחלקי המים

---

[18] משה רבנו כשכתב את התורה בערוב ימיו.

[19] וכך הוא גם במדרשים מאוחרים דומים כמו מדרש אגדה (בובר) בראשית פרק ב, מדרש תדשא (מובא באוצר המדרשים איינשטיין עמוד 477) ועוד. בדומה לשיטת אבן עזרא לעיל שלא ייתכן שאדם הראשון לא היה בעל כושר שיפוט של טוב ורע מתחילת ברייתו, ולא בשיטת הרמב״ם ולא רמב״ן. לא היה בעץ שום דבר מיוחד. שום תכונה מיוחדת שכשאוכלים אותה היא נותנת לאדם תבונה וידיעה שלא היו בו קודם. עץ ככל העצים. ולא היה בציווי הקב״ה שום דבר מעבר לניסיון אם יעמוד אדם הראשון בציווי ומטרה חינוכית ״לצרף את הבריות״. הכל מתחיל ונגמר באדם, שהיו לו את כל הכלים הדרושים ולא עמד בניסיון. ואז, לאחר מעשה, כותב משה בספר התורה, כבר בפרק ב פסוק ט: ״וַיַּצְמַח ה׳ אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נֶחְמָד לְמַרְאֶה וְטוֹב לְמַאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הַגָּן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע״ – אבל הכל בדיעבד ולאחר מעשה. הקב״ה לא יצר שום עץ מיוחד, הוא נקרא כך על שם סופו. וגם האמירה ״הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע״ מדברת על העבר, כאלה היו תכונותיו של האדם מתחילת ברייתו ״בצלמנו וכדמותנו״ וכך ניתן היה לצפות שיימשך. רק כעת, לצערנו, נטיותיו לבחור ברע התממשו וכעת יכול משה לכתוב בתורה שהעץ היה מבחן הטוב והרע הראשון בעולם. וגם לשון הפסוק: ״הן האדם היה״ מדבר על העבר, כבר היה בעל התכונות האלה ורק כעת שחטא, עולה הבעיה של ״וחי לעולם״. ויש שמדקדקים שאלה גם דבריו של ר׳ עקיבא לר׳ פפוס שהבאנו בראש דברינו. וראה גם שמות רבה (שנאן) פרשה ב: ״כל מי שכתוב בו היה - מתוקן לכך. הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע (בראשית ג) - מתוקן לכך היה״. האם פירוש זה נותן הסבר שלם?

[20] הנה לנו גישה הפוכה בתכלית. לפי מדרש זוהר זה (ראה שם בהרחבה), האדם נוצר מראש כבן תמותה, מעצם יצירתו מן האדמה, ובלי יצר רע ויכולת עשיית הרע. הוא נצטווה לאכול מעץ החיים על מנת להתגבר על ״מן האדמה״ שבו ולהישאר יצור נצחי שיודע אך טוב, כמו האדמה. במקום זה הוא אכל מהעץ האחר, עץ הדעת טוב ורע שממנו נצטווה שלא לאכול. בכך גם נפתח לצד הרע של העולם ושל עצמו וגם מנע מעצמו חיי עולם. ראה איך פירוש זה מתמודד עם הקושי הפרשני בפסוק: ״כי ביום אכלך ממנו מות תמות״. ביום שתאכל מעץ הדעת, במקום לאכול מעץ החיים, תגורש ולא תוכל יותר לתקן את ״מן האדמה״ שבך ולא תוכל לשוב ולאכול מעץ החיים. דברי הקב״ה: ״וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים וְאָכַל וָחַי לְעֹלָם״ הם בדיעבד שאכל מעץ הדעת. לכתחילה, רצה הקב״ה שהאדם יאכל מעץ החיים! השילוב של ידיעת טוב ורע יחד עם חיי נצח הם בלתי אפשריים בכל השיטות וזו נקודה חשובה למחשבה ולעיון נוסף.

[21] גן עדן איננו איזה מקום עלום ושונה מהעולם שאנחנו מכירים. כבר שם היו כל הדילמות וכל הבחירות העומדות בפני האדם כפי שאנחנו מכירים מחיינו. כבר שם מי שרצה לבחור בדרך החיים – יכול היה. ומי שרצה לבחור בדרך הטוב או הרע – יכול היה. בדומה לפסוק ״לעובדה ולשומרה״ שהיה עוד בגן העדן, לפני הגירוש, ולא לאחריו. ראה דברינו לעובדה ולשומרה בפרשה זו. אז אם לא זכינו להישאר בגן העדן ההוא, נשתדל לבנות את גן ה׳ לעובדה ולשומרה, בו יש לנו יכולת בחירה בחיים ובין טוב לרע כל ימי חלדנו עלי אדמות.

מים אחרונים: נראה שהגישות השונות שהבאנו חלוקות גם בהבנת פשט הפסוק: ״הן האדם היה כאחד ממנו״. מתי הוא ״היה כאחד ממנו״? כעת, לאחר האכילה מעץ הדעת טוב ורע (ולשון ״היה״ הוא בעצם הווה כמו השינוי של וא״ו ההיפוך), או ש״היה״ הוא לפני החטא.